

Е.А. КРАВЧЕНКО

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ТУБІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА

Зацікавлення старожитностями доби пізньої бронзи та раннього заліза Криму тісно пов'язане із дослідженням античних пам'яток. Античні студії мали особливий вплив на формування наукових поглядів щодо археології та давньої історії народів Гірського Криму на ранньому етапі досліджень. Його можна назвати *етапом мегалітичних могильників*, оскільки з кінця XVIII ст. (коли з'явилися перші описи цих старожитностей) і до початку XX ст. (до 1926 р., коли була виділена кизил-кобинська культура і сформульовано її основні ознаки) уявлення про матеріальну культуру й історію кримських тубільців складала по античним писемним джерелам і розкопкам кам'яних скринь, які тоді називали дольменами. Антична історія та культура, що були добре відомі ще до початку цілеспрямованих археологічних досліджень, надихали на пошук легендарних відомих за писемними джерелами місць як учених, так і мандрівників, захоплених пошуками скарбів аристократів і шукачів-аматорів. Перші спроби наукових описів старожитностей Криму з'являються ще у XVIII ст.

Академік П.С. Паллас під час своєї подорожі Кримом у 1793 р. описав залишки давніх укріплень на Гераклеїському п-ві і кілька могильників кам'яних скринь [Паллас, 1881]. З ім'ям французького вченого Фр. Дюбуа де Монпере пов'язані намагання співвіднести з реальним населенням залишки матеріальної культури, яка ототожнювалась тоді з мегалітичними могильниками гірської зони. Він після подорожі по Криму в 1833 р. висловив думку про належність мегалітичних пам'яток Гірського Криму таврам і поставив ці пам'ятки в подібність до дольменів Кавказу та Бретані [D. de Montpereux, 1839]. В XIX ст. російські аристократи, що захоплювались давниною і були добре обізнані в давньогрецькій літературі, та вчені-краєзнавці впродовж своїх подорожей Кримом накопичили певний емпіричний матеріал по „доісторичних” культурах Криму. Це дозволило розгорнути першу наукову дискусію по проблемі місцезнаходження храму Партенос, описаного Еврипідом, який шукали на південному узбережжі Гераклеїського п-ова або на Південному узбережжі Криму. Дискусія привернула увагу до старожитностей саме Західного Криму у невід'ємному зв'язку із античним Херсонесом [Паллас, 1881, с. 217; Мурав'єв-Апостол, 1823, с. 89; Бларамберг, 1831, с. 298], інтерпретуючи матеріальні залишки варварського вигляду на основі єдиної

тоді гіпотези, що пов'язувала варварів Криму з таврами античної легенди про Іфігенію. Півною мірою поштовхом до цього були чотири рядки в поезії О.С. Пушкіна, присвячені легендарному храмові, тому і дискусія була оповита романтизмом, модним в вищих верствах тогочасної Росії [Лесков, 1965, с. 10].

У XIX ст. було висунуто безліч гіпотез щодо походження легендарних таврів, що пов'язувалися з гірськокримськими мегалітичними могильниками або, як їх тоді визначали, дольменами Криму, від кавказької до кельтокімерійської [Брун, 1868, с. 238; Minns, 1913, с. 101; Уваров, 1887, с. 33]. В Криму під час археологічних розкопок XIX ст. антропологічний матеріал майже не збирався, або збирався безсистемно. Відомо лише кілька підсумків обробки краніологічних серій з кам'яних скринь Гірського Криму, зроблені В. Кеппеном, А.П. Богдановим і Н.І. Лижиним [Кеппен, 1837; Богданов, 1886; Лыжин, 1890].

Не вдаючись у детальний історіографічний аналіз робіт XVIII та XIX ст., оскільки такий було останнім часом здійснено і опубліковано І.В. Тункіною, відзначимо вагомий внесок в дослідження пам'яток Західного Криму Імператорської академії наук. Збереглася низка описів старожитностей, що їх здійснювали науковці під час подорожей Кримом, але ідея створення детального єдиного опису, яка належала імператору Олександрю I, після його смерті була забута [Тункіна, 2002, с. 88]. Після створення у 1839 р. Одеського імператорського товариства історії та старожитностей (ООІД) систематизація і вивчення принаймні візуальне пам'яток – мегалітичних могильників отримало відповідну підтримку держави і потужну наукову базу. Під егідою ООІД проводилися також найбільші за обсягом розкопки в Херсонесі і у його окрузі [Тункіна, 2002, с. 256–280]. З 1859 р. дослідженнями в Криму починає займатися Імператорська археологічна комісія (ІАК) зі штаб-квартирою в Санкт-Петербурзі [Золотарев, 1998, с. 4; Тункіна, 2002, с. 254]. На той час археологічні розкопки західнокримських старожитностей проводили О.С. Уваров, К.К. Косцюшко-Валюжинич, А.Л. Бертъе-Делагард, Е.А. Штерн, Ю.О. Кулаковський, М.І. Репніков, Л.О. Моїсеєв та ін. Ці дослідження проводилися, у тому числі, на самому Херсонесі, на землях, зайнятих його хорою, і в безпосередній його околиці, тобто на тих територіях, з місцевим населенням яких зустрілися греки на час заснування Херсонесу. Проте у більшості досліджувалися античні пам'ятки, розкопки могильників кам'яних скринь – єдиних пам'яток ККК, які були відомі на початку XX ст. – вели лише М.І. Репніков і Ю.О. Кулаковський [Репников, 1909, 1909а, 1910, Кулаковський, 1898]. Проведені на початку XX ст. польові дослідження кам'яних скринь Байдарської долини Західного Криму дозволили М.І. Репнікову визначити ці пам'ятки хронологічно і датувати VII–V ст. до н.с., підтвердивши припущення О.С. Уварова про їх віднесення до пізньобронзового – ранньозалізного часу. [Уваров, 1887; Репников, 1910; 1927]. При цьому поселенські комплекси, належні населенню, що лишило могильники кам'яних скринь, достеменно відомі не були.

Наприкінці XIX ст. побачила світ робота філолога-класика В.В. Латишева „Scythia at Caucasia”, яка певним чином вплинула на визначення культури варварів, відкритої у Криму, як таврської [Latyshev, 1893]. Принаймні, вже у 1927 р. М.І. Репніков цілком впевнено ототожнив кам'яні скрині Криму із похованнями таврів [Репников, 1927].

Дослідження античних писемних джерел до історії таврів і Таврики починається ще від епохи середньовіччя. Античних авторів інтерпретували пізньоантичні, яких, у свою чергу, пояснювали пізньосередньовічні схоласти, дослідники нового і новітнього часу. Це слугувало формуванню не лише наукових концепцій, але й певних стереотипів інтерпретаційної моделі. У другій половині XIX і на початку XX ст. було сформовано основні підходи до вивчення та інтерпретації античних джерел. Підвалини у вивченні писемних джерел до давньої історії Надчорномор'я було закладено В.В. Латишевим [Латышев, 1889; 1890; 1893; 1895; 1909], основні наукові підходи до них сформовано у межах петербурзької класичної школи [дет. див.: Толстой, 1918, с. IV]. Ці роботи стали базовими у подальших розробках у тому числі і питань, пов'язаних із варварами Криму. З'явилися і нові напрями у наукових дослідженнях у галузі античної філології та філософії. Г.Г. Шпет – один із фундаторів російської герменевтики, звернув увагу на розуміння античних текстів у контексті античної культури і суспільства [Шпет, 1990, с. 232]. Основна дискусія розгорнулася між І.І. Толстим і М.І. Ростовцевим [Толстой, 1918; 1958; порівн.: Ростовцев, 1918, с. 196]. І.І. Толстой на основі аналізу широкого кола писемних та епіграфічних джерел дійшов висновку про міфічне первинне значення назви „таври” і прямий її зв'язок із легендою про Іфігенію, грецькою за суттю [Толстой, 1918, с. 117; порівн.: с. 118, примітка 1]. Свідченням того, поміж іншим, є існування цієї легенди не лише у причорноморському регіоні, але і в інших областях тогочасної ойкумени [Толстой, 1918, с. 126–134, 145–147]. Розглядалась також і низка тотемних культів орфічних товариств античного світу [Толстой, 1918, с. 126; див. також: Зубар, 1995, с. 137–146]. Точка зору І.І. Толстого була піддана різкій критиці М.І. Ростовцевим, який вважав, що назва „таври” є адаптованою у грецькій мові самоназвою народу Кримських гір [Ростовцев, 1918, с. 197]. На основі їх робіт ґрунтуються напрями дослідження і дотепер. Треба також зазначити, що у міжвоєнний період у дослідженнях античних текстів відбувався певний застій, пов'язаний із еміграцією, а пізніше і примусовою висилкою “владою рад” більшості провідних учених Російської імперії, що, з одного боку, врятувало їх від репресій 1930-х рр., а з іншого, надзвичайно збіднило радянську науку. Наукові пошуки у цій сфері поновилися лише після війни, коли почало працювати нове покоління науковців-філологів.

Теза І.І. Толстого про легендарність назви “таври” у 1960-ті рр. була піддана критиці Е.І. Соломонік [Соломонік, 1976, с. 48]. Дослідниця дійшла висновку про її походження від назви гір “Тавр”, тим самим виробивши

антитезу до концепції І.І. Толстого і підтримавши думку М.І. Ростовцева про місцевий характер божества Партенос, за Геродотом – таврської богині [Ростовцев, 1918, с. 196]. Цю думку підтримали Н.В. Пятишева, О.М. Лесков, О.М. Щеглов, В.С. Ольховський та інші дослідники [Пятишева, 1947, с. 218; 1949; Лесков, 1965, с. 7, 203; Щеглов, 1996, с. 28; Ольховський, 1981, с. 55]. У роботах В.Ф. Мещерякова, а останнім часом у роботах А.С. і М.В. Русяєвих та М.В. Скржинської, основна ідея, спрямована на аспект етнічної належності божества Партенос, ґрунтується на концепції І.І. Толстого [Мещеряков, 1973, с. 65–73; 1980, с. 64–72; Скржинская, 1977; 1991, с. 42; Русяева, Русяева, 1999, с. 8]. Однак О.М. Щеглов наголошував на концепції про місцевий етнічний характер виникнення не лише назви “таври”, але й назв інших народів, що зустрічаються в античних джерелах про Крим [Щеглов, 1996, с. 30; пор. Зубар, 2005, с. 16–28, 2007, с. 87–100].

Одним із перших звернув увагу на знахідки кераміки переважно „варварського типу” ентузіаст і аматор, морський офіцер у відставці, полковник Н.М. Печьонкін, старожитності із зборів якого в окрузі Херсонесу (у р-ні Стрілецької і Карантинної бухт, Маячного п-ова) стали основою колекцій первісної епохи у фондах Херсонеського музею [Стржелецкий, 1951, л. 57]. Значний матеріал по варварському населенню Гераклеїського п-ова було зібрано також пошуковцем-ентузіастом Д.О. Шпаком на півдні Гераклеїського п-ова у районі м. Фіолент [Каталог..., б/г]. Однак культурне визначення такі старожитності отримали тільки у роботі дослідника первісності Г.А. Бонч-Осмоловського [Бонч-Осмоловский, 1926, с. 74–94], що проводив роботи разом із М.Л. Ернстом та С.І. Забніним біля печер Кизил-Коба та Кош-Коба і поселення Нейзац у Гірському Криму, дослідження яких починають черговий етап – вивчення *великих поселень*, який продовжився до початку 1960-х рр. Основним критерієм культури, названої по місцю першої знахідки кизил-кобинської, Г.А. Бонч-Осмоловський визначив своєрідну кераміку: „блискуче лисковане череп'я переважно чорного кольору і грубіше із хрупаватою поверхнею” з домішками подрібненого вапняку і піску у тісті, погано випалені. Лискований посуд представлений сферичними округлодонними формами, невеликими за об'ємом, орнаментованими врізаними лініями, що спускаються донизу від кайми, виконаної наколами з інкрустацією білою пастою. ККК він атрибутував також верхній шар печери Кош-Коба, дві стоянки на р. Альма, місцезнаходження біля сел. Нейзац, мегалітичний могильник біля с. Кипчак (Тау-Кипчак), підйомний матеріал біля с. Ягмурча, знахідки біля м. Сімферополь, у Зміїній ущелині біля сел. Сюрень. Слід також зазначити, що дослідник розумів під поняттям культура тип матеріальних решток і визначав результати дослідження як попередні, оскільки матеріал на час написання статті, відомої у історіографії як атрибуція ККК, ще не був оброблений [Бонч-Осмоловский, 1926, с. 91, 92, переклад укр. мовою – Е. К.].

У сучасній історіографії укорінилася думка, що Г.А. Бонч-Осмоловський не лише виділив ККК, а і аргументовано пов'язав її з таврами. Але в його роботі таврська належність ККК аж ніяк не констатується, що варто навести дослівно: „Усі викладені дані вказують на існування у Криму чисельного народу з бідною, порівняно, культурою, що не гребували проживанням у печерах. Мимоволі приходить припущення про тотожність його із легендарними кримськими троглодитами-таврами, про яких згадує Геродот” [Бонч-Осмоловський, 1926, с. 94, переклад укр. мовою – Е. К.]

Фактично Г.А. Бонч-Осмоловським було визначено матеріальні рештки культур передскіфського та ранньоскіфського часу Криму, а наприкінці 1920-х років поховальні пам'ятки – могильники кам'яних скринь, що на той час вже були пов'язані із таврами писемних джерел, було синхронізовано із матеріалом поселень, об'єднаним у археологічну культуру, що отримала назву кизил-кобинської.

Щоправда, це питання у той час можна було б вирішити на матеріалі досліджуваного у 1931–1933 рр. поселення і могильника біля 2-го кордону Севастополя (невдалік татарського селища Черкез-Керман), що здійснювалося спільною радянсько-американською експедицією на чолі із С.О. Семеновим-Зусером [Семенов-Зусер, 1931, с. 29–41; Ніколаєнко, 1999, с. 10]. Проте, усі матеріали розкопок разом із частиною документації було вивезено до США відразу після проведення розкопок, за повідомленням О.М. Лєскова зараз вони зберігаються у Пенсильванському університеті в м. Філадельфія (США). Частина документації за неперевіреними даними зберігається у архіві Інституту матеріальної культури у Санкт-Петербурзі.

Той факт, що довгий час поховальні пам'ятки і поселення, віднесені до ранньозалізного часу, розглядалися окремо, і, як наслідок, отримали різну інтерпретацію (могильники були визначені етнічно, як таврські, а поселення – за культурним типом і об'єднані у археологічну культуру), визначив подальші напрями дослідження населення Криму ранньозалізного часу. Багато в чому основною причиною існування двох абсолютно різних методичних підходів у вивченні цих старожитностей стало те, що при їх інтерпретації брали за основу античні писемні джерела.

Повертаючись до історії археологічних досліджень, треба зазначити, що значний внесок у дослідження негрських пам'яток Західного Криму зробив співробітник Севастопольського музею краєзнавства Л.М. Солов'єв, який з 1922 по 1927 рр. проводив розвідки в околицях Севастополя, і саме йому належить відкриття більшості відомих пам'яток того регіону, у тому числі і поселення Уч-Баш [Солов'єв, 1922]. Досліджуватися поселення почало ще у 20-і роки ХХ ст. В 1925–1926 рр. Л. М. Солов'єв дослідив місцевість на лівому стрімчастому березі р. Чорної, відому тоді як «Чортове городище». Тоді ж він провів там збори підйомного матеріалу, колекційний опис якого зараз зберігається в архіві НЗХТ, а також вказав на існування могильника поблизу

поселення [Соловьев, б/г а, инв. №№ 131 – 148.]. Його шоденники розвідок лишилися неопублікованими і лягли в основу незахищеної дисертації С.Ф. Стржелецького [Стржелецкий, 1951, 1951а].

Чимало пам'яток, у тому числі три кизил-кобинських поселення в околицях Севастополя, було відкрито О.К. Тахтаєм з 1935 по 1949 рр., коли дослідник працював у Херсонському музеї, аж поки його не репресували [дет. див.: Граб, Супруненко, 1991, с. 24—53]. Крім того він розкопав частину великого ним же відкритого раннього поселення кизил-кобинської культури біля Балаклави (Балаклавське). Під час арешту було конфісковано усі його звіти і архів. Матеріал із розкопок і розвідок О.К. Тахтая, що зберігається у фондах НЗХТ, наразі неможливо ідентифікувати з-за відсутності інвентарних номерів. Оскільки його рукописи досі зберігаються в архіві Управління СБУ АР Крим, введення у науковий обіг цих матеріалів буде можливим лише після передачі цих рукописів у науковий архів [Тахтай, б/г].

1930-і роки для радянської науки, у тому числі і археологічної, стали кардинально переламними з огляду пануючих концепцій. Основним чинником такого підходу стала пряма залежність особистої характеристики вчених і наукової концепції, що ними розроблялася або підтримувалася. Один за одним у надрах ГУЛАГу опинилися Г.О. Бонч-Осмоловський, Г.І. Петров, К.Е. Гриневич, М.І. Репников, Л.М. Ернст [Формозов, 2006, с. 188]. Потім без наукового обґрунтування таврів писемних джерел ототожнили із кизил-кобинською археологічною культурою. Слабка спроба В.М. Дьякова піддати сумніву цю тезу, оскільки матеріальні рештки, знайдені біля печери Кизил-Коба, не відповідали уявленню про таврів, основаному на аналізі писемних джерел [Дьяков, 1939, с. 72–86], не вплинула ні на висновки Г.Д. Белова стосовно поховань в некрополі Херсонеса класичного часу [Белов, 1950, с. 272–284], ні на інтерпретацію С.Ф. Стржелецького. Останній відразу ототожнив досліджені ним біля Севастополя поселення з пам'ятками ранніх таврів і запропонував взагалі відмовитися від терміну ККК [Стржелецкий, 1951, л. 45]. При цьому слід також зауважити, що зроблені В.Н. Дьяковим висновки стосуються більшою мірою уявлення греків про місцеві кримські народи, аніж інтерпретації археологічних матеріалів. Але його робота побачила світ ще до того, як почалося масштабне археологічне дослідження пам'яток тубільного населення у Криму.

Ґрунтовні дослідження антропологічного матеріалу Західного Криму, у тому числі і ККК, належать Г.І. Петрову, який опублікував антропологічний матеріал Ескі-Керменської експедиції 1931 – 1933 рр., пов'язавши пізньобронзові антропологічні типи Криму і Кавказу [Петров, 1935]. Проте його висновки про германську (готську) належність серій ескі-керменського могильника, зроблені паралельно із аналізом кизил-кобинських краніологічних серій, призвели до масштабних репресій усіх учасників експедиції і формуванню заполітизованої концепції про місцеве стадіальне формування готського

антропологічного типу, що автоматично було поширено і на таврів та їх археологічний сквівалент [Формозов, 2006, с. 194]. Після закінчення Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945 рр. концепція локального розвитку місцевих антропологічних типів отримала ще більше політичне підґрунтя. Є.В. Жиров вважав таврів нащадками місцевої мезолітичної людності, Г.Ф. Дебєц, визначаючи превалюючим елементом в антропологічному складі ранньосередньовічної людності Гірського Криму місцевий, доводив, що в складанні основного морфологічного типу населення середньовічних міст Гірського Криму брали участь таври, що, ймовірно, вплинуло на пізніші висновки П.М. Шульця [Жиров, 1949; Дебєц, 1949; Шульц, 1959, с. 270].

Широкі польові дослідження пам'яток Західного Криму доби раннього заліза, відомих з 1920-х рр. [Соловьев, 1922] і відкритих наприкінці 1939 та у 1940 р., розгорнулися після закінчення Великої Відчизняної війни [Стржелецький, 1947, с. 283–288; Тахтай, 1947, с. 122]. У 1952 р. С.Ф. Стржелецький розпочав археологічні розкопки великих поселень ККК біля устя р. Чорна – Уч-Баш і Сахарна Головка. Цими дослідженнями він планував підтвердити висновки своєї кандидатської дисертації, яку тільки-но подав до захисту. Проте, дисертація лишилась незахищеною, а досліджувані поселення дали надзвичайно репрезентативний яскравий матеріал, не зовсім відповідаючи висновкам вченого [Стржелецкий, 1952; 1953; Стржелецкий, Веймарн, 1952]. У ході Великої Відчизняної війни північно-східна частина мису скелі, на якій розташоване поселення Уч-Баш, була зруйнована потужним вибухом і, обвалившись, оголила лінзи господарчих ям. Розкопки відкрили тільки частину площі поселення, проте дали надзвичайно репрезентативний матеріал і певним чином намітили напрями майбутніх розкопок, але в подальшому розкопки на поселенні не відновлювалися. С.Ф. Стржелецький не ввів у науковий обіг матеріали своїх розкопок. Вибірково вони залучалися дослідниками до узагальнюючих робіт [Щепелев, 1927, с. 42–46; Кацур, 1963, с. 9, № 2(30)].

У 1952 р. при розкопках поселення Сахарна Головка виявилось, що воно майже повністю знищене будівельними котлованами, і його дослідження було припинено. У 1953 р. було призупинено розкопки на Уч-Баші із наміром продовжити їх у наступному році, але у наступні кілька років вони не поновились, а після підпорядкування території поселення Міністерству оборони СРСР у 1959 р. і створення на його території військового полігону археологи туди не допускалися. Проте чітка фіксація матеріалу і польових спостережень у звітах, методика розкопок по комплексам, а не штикам, як зазвичай тоді робилося, використання ножів, а не лопат під час роботи з археологічним комплексом, – усе це дозволило на сучасному етапі закриті комплекси, досліджені С.Ф. Стржелецьким, інтерпретувати як еталонні. На жаль, автор розкопок Уч-Башу так і не ввів до наукового обігу матеріали поселень ККК, досліджених ним в околицях Севастополя, хронологічно визначивши учбаське поселення X – VIII ст. до н. е. з припущенням, що воно могло існувати до VI ст.

до н. е., і пов'язав його з ранніми таврами [Стржелецкий, 1951, л. 120]. При ознайомленні з матеріалами звітів таке датування справляє враження інтуїтивного, бо не підкріплено чіткими хронологічними визначеннями, хоч треба віддати належне С.Ф. Стржелецькому: він був ближчим до істини, аніж його не лише сучасники, але й наступники. У щоденнику розкопок зберігся запис, зроблений після ознайомлення О.І. Тереножкіна із матеріалами, де вказано, що він зауважив подібність матеріалу цієї пам'ятки до білогрудівської культури, але визначив його як самотутнє культурне явище [Стржелецкий, 1952, зошит 1, л. 11]. Слідом за Уч-Башем С.Ф. Стржелецький відніс до ранньотаврських поселення Сахарна головка, Балаклавське та припустив існування синхронного їм поселення на місці Херсонського городища [Стржелецкий, б/г, табл.]. Формування ранньотаврської культури дослідник відсував до середини II тис. до н. е., а фінал визначав V ст. до н. е. [Стржелецкий, б/г, л. 10].

Розкопки пам'яток ККК поновилися і в інших регіонах Криму. Дослідження низки пам'яток на сході Кримських гір було розпочато П.М. Шульцем у 1949-му – 1950-му рр. і 1957 р., визначених як кизил-кобинські (таврські), у тому числі укріплень на г. Кошка і Караул-Оба – пам'ятках, кизил-кобинська атрибуція яких досі дискусійна [Шульц, 1949, 1957].

Відкриття некрополя класичного часу на північно-східному березі Херсонеса із зібганими похованнями, які Г.Д. Беловим, С.Ф. Стржелецьким та згодом Н.В. Пятишевою були визначені як таврські, стали черговим поштовхом у формуванні постановки проблеми варварських впливів на античну культуру Херсонеса [Белов, 1938, с. 191; Пятишева, 1946, с. 178; 1947, с. 213; Стржелецкий, 1948, с. 96]. Вона згодом отримала свій розвиток, спираючись на розроблену С.Ф. Стржелецьким на основі концепцій А.І. Тюменева і Г.Д. Белова схему формування маргінального греко-варварського Херсонеського поліса на ґрунті спільних інтересів активної торгівлі греків і тубільців [Тюменев, 1938; Белов, 1948, с. 55; Стржелецкий, 1959, с. 63]. Знахідки ліпної кераміки із Херсонського городища також інтерпретувалися як належні ККК або таврам, що проживали у Херсонесі [Белов, 1948, с. 92; 1953, с. 11–32; Белов, Стржелецкий, 1953, с. 47, Белов, Стржелецкий, Якобсон, 1953, с. 162, 170; Белов, Якобсон, 1953, с. 110].

Причиною тому було не стільки бажання дослідників античності інтерпретувати за допомогою артефактів античні тексти, скільки стаття І.В. Сталіна “Марксизм и вопросы языкознания”, у руслі ідей якої на об'єднаній науковій сесії Відділення історії і філології АН СРСР і його Кримської філії було безапеляційно і абсолютно необґрунтовано визначено напрям наукових пошуків. Науковцям надійшла вказівка – шукати конкретні етноси, а отже було покладено початок формуванню наукових напрямів, спрямованих на ототожнення етносів писемних джерел із певною археологічною культурою. Політика втрутилася також і в питання давнього господарства Криму: визначено було шукати землеробство, як прояв слов'янських культур.

Причиною цих метаморфоз у кримській археології було так зване „готське питання” [Айбабин, Герцен, Храпунов, 1993, с. 211, 212; дет. див.: Колтухов, Юрочкин, 2004, с. 107–119].

Деякі важливі пам'яток ККК було відкрито у 1950-х рр. у Центральному Криму. З 1954 р. дослідження кизил-кобинських старожитностей у долині р. Салгір (Сімферопольський р-н) почав проводити А.О. Щепинський, який крім низки пам'яток в околицях Сімферополя продовжив розкопки на спонімній пам'ятці — поселенні Кизил-Коба разом із О.І. Домбровським. О.Д. Дашевська у 1951 р. розпочала дослідження Сімферопольського поселення ККК на місці Неаполя Скіфського [Дашевська, 1951, 1958а; Щепинский, 1957, 1963]. Вона на основі власних польових спостережень синхронізувала матеріал із поселень Західного Криму з матеріалами нижнього шару Неаполя Скіфського і інших гірських поселень, виділивши два етапи у техніці нанесення гребінцевого штампу: VI – першої половини IV ст. до н. е. (прокреслений орнамент) і другої половини (середини) IV – III ст. до н. е. (орнаментация насічкою). О.Д. Дашевська фактично, першою звернувши увагу на етапність орнаментальних схем і сюжетів кизил-кобинської культури [Дашевская, 1958; 1963].

Починаючи з 1947 р. Х.І. Кріс проводила археологічні польові дослідження поселень ККК у Західному Криму – у Бахчисарайському р-ні у балці Ашлама-Дере і на території Севастопольської міськради, у тому числі поселення на правому березі р. Чорна під фортецею Каламіта в Інкермані. Воно також надало чисельний археологічний матеріал, не лише ККК, але і античний, що дозволило датувати поселення від VI ст. до н. е. до елліністичного періоду [Крис, 1955, с. 36–52; 1957, с. 40–49; 1957а]. Ці матеріали стали основою її кандидатської дисертації [Крис, 1975].

У другій половині 1950-х років розвідки і розкопки низки поховальних пам'яток Гірського Криму, у тому числі і кам'яних скринь провів тоді ще аспірант Інституту археології АН УРСР О.М. Лесков. Він одним із перших звернув увагу на велику кількість античної кераміки у тризні деяких могильників кам'яних скринь [дет. див.: Лесков, Кравченко, 2007].

Після розкопок кінця XIX – середини XX ст. накопичився значний матеріал для узагальнення всього атрибутованого як ККК. На той час після дослідження пам'яток ККК цього та інших районів Гірського Криму з'явилася джерельна база для формування наукових підходів стосовно її складання, датування і етнічної належності. Наприкінці 1950-х та на початку 1960-х років з'являються перші узагальнюючі роботи по ККК і починається новий етап вивчення кизил-кобинських старожитностей – *етап аналізу і систематизації* – припиняються стаціонарні широкомаштабні польові дослідження, проте починається формування основних наукових концепцій щодо походження, хронології і етнічної належності ККК.

Одна із перших спроб узагальнення досліджень по ККК, таврах і періодизації культури належить П.М. Шульцу. Він уперше охарактеризував

матеріальну культуру поселень кизил-кобинської культури, спробував їх типологізувати і визначити їх хронологічні рамки [Шульц, 1959]. Однак його аргументи на користь ототожнення цієї культури із таврами Геродота не мають під собою достатньої фактичної бази.

Він спирався на відповідність території поселень ККК із кордонами Таврики і тотожність поховального звичаю кизил-кобинців таврам. Однак могильники Гірського Криму ранньої залізної доби на той час детально проаналізовані не були, а генетичний зв'язок таврської кераміки із кизил-кобинською просто проголошувався, бо попередніх досліджень керамічного комплексу не проводилося. Констатувався поступовий стадіальний розвиток населення, що лишило ККК, до пізньоантичного часу на основі стратиграфічних спостережень нашарувань на г. Караул-Оба та г. Кошка [Шульц, 1959, с. 235, прим. 1].

Слід зауважити, що для цих пам'яток з яскраво вираженим скельним рельєфом на 400–500 м над рівнем моря термін „стратиграфія” використовувати взагалі не можна, і тут, вірогідно, головним фактором, що вплинув на позицію П.М. Шульця, була внутрішня політика держави у кінці 1940-х – на початку 1950-х рр., оскільки його висновки при повній науковій необґрунтованості, що виглядає дивним для цього визначного дослідника, цілком узгоджуються із післявоєнними завданнями партії радянській археологічній науці [дет. див.: Колтухов, Юрочкин, 2004, с. 110]. Зроблене П.М. Шульцем географічне районування побудовано за топографічним принципом, що взагалі має сенс, але при цьому основні характеристики матеріалу з пам'яток не враховувались і не розглядались [Шульц, 1959, с. 236]. Такий підхід до систематизації археологічного матеріалу, що, ймовірно, став наслідком впливу у дослідженні маррівського вчення, призвів до складання періодизації стадіального розвитку так званих таврів від початку I тис. до н. е. до раннього середньовіччя [Шульц, 1959, с. 243–258]. ККК П.М. Шульц відвів перший етап (перша половина I тис. до н. е.), визначивши вирішальну роль ранніх таврів у складанні цієї культури [Шульц, 1959, с. 243]. При цьому археологічні пам'ятки, що належать раннім таврам, взагалі не згадувались. Проте одне його спостереження підтвердилося у хронологічній схемі. Це виділення окремої групи поселень у важкодоступних місцях. Дійсно, як показав розподіл пам'яток доби раннього заліза Західного Криму, поселення на мисах куест зі скельними урвищами та інші, що мають природний захист, із слідами нівелювань, підрізок схилів і т. ін. виділяються в окрему групу раннього періоду. Треба також підкреслити, що датування ККК (за П.М. Шульцем – ранній етап таврської культури, перша половина I тис. до н. е.), яке було здійснено по матеріалам розкопок С.Ф. Стржелецького, попри відсутність фактологічної бази у обох археологів, є найближчим за інші до сучасної хронології культур Надчорномор'я.

Перші дослідження суто кизил-кобинських краніологічних серій після розгрому петербурзької антропологічної школи і арешту Г.І. Петрова були проведені К.Ф. Соколовою [Соколова, 1960; 1963]. Проте, і вона не змогла

відійти від аксіоми про спадковість місцевих антропологічних типів, але констатувала подібність похованих у кам'яних скринях кизил-кобинської культури (Черкес-Кермен, Неаполь Скіфський, Інкерманське поселення, могильники Альмінської долини, кам'яні скрині Таш-Джаргану, Уч-Башу, Байдарської долини (могильники Бага і Мал-Муз)) із краніологічними серіями Північного Кавказу і Балкан. Основу краніологічної колекції склали матеріали могильників Західного Криму [Соколова, 1960]. Ці дослідження продовжила Т.Л. Назарова, яка підтвердила висновок К.Ф. Соколової про багатоваріантність антропологічних типів, досліджених по матеріалам кам'яних скринь ККК [Назарова, 1997, с. 68–74].

В 1965 р. побачила світ монографія О.М. Лескова, написана по матеріалам, що лягли в основу його кандидатської дисертації, в якій було вперше зібрано значний матеріал попередніх розкопок, у тому числі і 1950-х рр., що дозволив охарактеризувати кизил-кобинську культуру. Автор підтримав гіпотезу, висловлену О.О. Йессеном і Є.І. Крупновим, про подібність культур Гірського Криму і Північного Кавказу, згодом підтриману В.В. Бобиним, яка фактично підтвердила висновок антропологів Г.І. Петрова і К.Ф. Соколової [Петров, 1935; Йессен, 1951, с. 102; Бобин, 1957, с. 54–60; Крупнов, 1960, с. 347; Соколова, 1960; Лесков, 1965].

О.М. Лесков також уперше розробив типологію кераміки ККК, поділивши культуру на три етапи і визначивши її у хронологічних межах IX–II ст. до н.е. [Лесков, 1965, с. 45–51]. Однак його аналогії керамічних комплексів кизил-кобинської з посудом кобанської культури не завжди аргументовані. Кераміка ККК оглянута ним загально, до типологічного аналізу залучений далеко не весь відомий на той час археологічний матеріал. Що ж стосується Західного Криму, то О.М. Лесков згадує у роботі поселення Уч-Баш, Сахарна Головка, Балаклавське, Інкерманське, Херсонське, а аналізує матеріал лише з Учбаського та Інкерманського поселень.

У монографії О.М. Лескова одній із ключових пам'яток ККК – Уч-Башу присвячено недостатньо уваги, щоправда, у його розпорядженні був лише той матеріал, що був отриманий для ознайомлення від автора розкопок – С.Ф. Стржелецького, який мав надію продовжити дослідження цього поселення сам. Тому стратиграфічні спостереження враховані не були, матеріали поселення не ідентифікуються з матеріалами колекції [Лесков, 1965, с. 20]. О.М. Лесков відніс Уч-Баш до найраніших поселень ККК, датуючи його IX – VIII ст. до н. е. за трьохдірчатим псалієм з підпрямокутними отворами, розташованими на одній вісі, і кістяними стрілами чорногорівських типів. Але при визначенні хронології він не вдався до аналізу ширшого кола матеріалів за комплексами, які на нашу думку, можливо й не мали хронологічного розриву, але навіть за стратиграфічними спостереженнями, не кажучи про типологічні ознаки матеріалу, слідували один за іншим [Лесков, 1965, с. 19, 114]. Проте, попри недоліки, дослідження О.М. Лескова не просто узагальнили значний матеріал

і просунули наукове знання по ранній залізній добі Гірського Криму, але і інтегрували його матеріальну культуру у загальноісторичну надчорноморську схему, синхронізувавши її за предметами зброї і кінського обладунку із культурами Надчорномор'я, Передкавказзя і Кавказу.

В 1971 р. Х.І. Кріс, яка не підтримувала позицію О.М. Лескова про належність ККК раннім таврам, опрацьовуючи матеріали ККК Західного Криму, спробувала розділити матеріальну культуру на ККК і саме таврську культуру Південно-Західного Криму, тим самим підтвердивши тезу В.М. Дьякова, а також виділила 4 варіанти культури Гірського Криму на матеріалах могильників [Крис, 1967, с. 23–30; Крис, 1971; порівн.: Лесков, 1965, с. 93]. Однак відмінності в керамічному комплексі виявилися незначними [Крис, 1961; 1975].

У 1981 р. Х.І. Крис опублікувала роботу, в основі якої лежали її дослідження 1950-х років, де дійшла висновку, що ККК належить не історичним таврам, а невідомому писемним джерелам етносу. Таврську культуру вона виділяла територіально із масиву кизил-кобинської на матеріалах могильників по поховальним конструкціям Південно-Західного Криму, вважала синхронною кизил-кобинській і датувала VII – V ст. до н. е. Х.І. Кріс постулювала, що кизил-кобинці воювали з таврами і руйнували їх могильники кам'яних скринь. Подібність керамічного комплексу таврської і кизил-кобинської культур вона пояснювала привнесенням його до Криму кочовими скіфами, які у свою чергу запозичили його у населення Лісостепу. Верхньою хронологічною межею і таврської культури, і ККК дослідниця визначала V ст. до н. е., після чого населення, що їх полишило було асимільоване скіфами [Крис, 1981, с. 52–56]. Як це не дивно, в цих суперечливих висновках, причиною чого був панівний в той час у науці автохтонізм, дослідниця інтуїтивно визначила правильний шлях дослідження кримських пам'яток рубежу бронзової – початку залізної діб. Їй також належить ґрунтовний доробок в галузі класифікації і типологізації кераміки ККК [Крис, 1981, с. 17–33]. Х.І. Кріс опрацювала та вперше опублікувала значну частину керамічного матеріалу із поселень Західного Криму, у тому числі і з Учбаського поселення [Крис, 1981, див. табл.]. Але матеріал на рисунках, представлених у монографії, також важко ідентифікується з реальними речами, причому, найхарактерніше викривлення – це невідповідність діаметра і висоти посудин. Орнаментацию промальовано схематично і примітивно. Немає суттєвих викривлень лише у матеріалі пам'яток, які Х.І. Кріс досліджувала сама. Причину такого подання матеріалу зараз з'ясувати складно. Можна лише припустити, що це залежало від автора рисунків і креслень.

Віддаючи належне висновкам дослідниці стосовно неправомірності отожднення понять “ККК” і “таври”, критиці роботи О.М. Лескова стосовно неповних аналогій та недостатньої розробки питання типології кераміки, її зауваженням стосовно важливості аналізу орнаментики кизил-кобинської кераміки, важливості розробки дрібної відносної хронології окремих поселень

і могильників і аналізу суцільних керамічних комплексів у контексті [Крис, 1981, с. 5–9; порівн.: Лесков, 1965], треба зазначити, що у її роботі періодизація звелася до типологічного аналізу кераміки. Не враховувався контекст знахідок, не розглянуті умовно-закриті комплекси. Ці недоліки пояснюються тим, що в основі роботи лежать результати досліджень 1950-х рр., коли методи аналізу матеріалу були налаштовані на об'єднання великого масиву знахідок у археологічні культури, і типологія не ставила перед собою конкретні цілі виокремлення дрібних груп матеріалу за сукупністю ознак. Ймовірно, тому, попри зазначення подібності кераміки кизил-кобинських і придністровських пам'яток раннього заліза, відсутня їх синхронізація [Крис, 1981, с. 32]. Проте, цим не можна пояснити факт, що, при зазначенні подібності керамічних комплексів Криму та Подністров'я і визначенні першого етапу ККК На В, а другого На С, дослідниця констатує культурну ізоляцію (?) племен Передгірного Криму, що закінчується із появою скіфів на початку другого етапу [Крис, 1981, с. 12]. Таким чином, питання іншокультурних впливів, дрібної хронології та етнокультурної належності (чи напряду зовнішніх впливів, під які підпадав регіон) лишилися нерозв'язаними. Крім того, відкритим лишилося питання етнічної атрибуції кизил-кобинських пам'яток.

Висновки Х.І. Крис щодо різної етнічної належності виділених груп могильників і співіснування таврів із кизил-кобинцями є результатом помилкової хронологічної шкали, коли різночасові, як показує аналіз, старожитності, цілком закономірно розділяються на кілька таксономічних одиниць, що мають відмінності стадіального характеру, отже можуть свідчити про поступ у суспільному житті народу або зміну племінних груп. Натомість, зробивши висновок про синхронність усіх груп могильників, Х.І. Кріс вимушена була пояснювати недоречності, що виникли. Наприклад, могильник Черкес-Кермен було розділено без будь-яких топографічних пояснень на два, і його частини віднесено до північно-байдарської і передгірної груп. Дослідниця пояснила таке співіснування невідомою джерелам війною між таврами і кизил-кобинцями, які нищили могильники один одного.

У пошуках етнічного визначення ККК А.О. Щепинський спробував реанімувати вже напівзабуту гіпотезу кінця XIX – початку XX ст. [Жебелев, 1938, с. 150; Дьяков, 1939, с. 77 с лит.] про належність цих старожитностей пізнім кімерійцям, яких скіфи відтіснили у гори [Щепинский, 1977, с. 34].

В другій половині XX ст. питання відносної хронології ККК тісно пов'язалося із дослідженнями по співвіднесенню культур надчорноморського регіону доби пізньої бронзи – раннього заліза. Ранній етап ККК О.І. Тереножкін синхронізував із першим етапом чорноліської культури [Тереножкін, 1961, с. 196]. Пізніше він відніс поселення Уч-Баш до кімерійського часу по знахідці фрагменту тридірчатого псалія та кістяних вістер стріл чорногорівських типів. [Тереножкін, 1976, с. 98]. Пізніші дослідження В.В. Отрощенко, який відсунув початок раннього етапу ККК до білозерського часу на основі серії

радіовуглецевих дат поселення Тау-Кипчак [Фирсов, 1976], підтвердили та розвинули цей висновок [Отрощенко, 1986, с. 117, 150]. У той же час синхронізація цих двох культур і знахідки на найраніших поселеннях, до яких належить і Уч-Баш, речей чорногорівського типу поставили питання періодизації першого етапу ККК і виділення комплексів пізньої бронзи.

Треба зазначити, що після досить активного періоду археологічних досліджень кизил-кобинських пам'яток 1950-х рр. систематичні розкопки на них припиняються. Із кінця 1960-х рр. і дотепер ці пам'ятки розкопуються епізодично, протягом кількох польових сезонів. Вивчення пам'яток Західного Криму майже повністю припинилося і проходило лише на місці новобудов м. Севастополя. У 1980 р. В.О. Колотухіним було розкопано могильник Капак-Таш на сході Кримських гір, дослідження якого проводив у 1950-х роках О.М. Лесков [Лесков, 1956; Колотухин, 1981]. У 1990-х рр. він здійснив охоронні розкопки майже повністю знищеного будівельним котлованом поселення Карагач, дослідив поселення і могильник Дружне, Таш-Джарган та низку інших у басейні Салгіру [Колотухин, Пуздровский, 1993; Колотухин, 1996, с. 25–28]. Ці матеріали і колекції попередніх розкопок пам'яток центральної і східної груп ККК увійшли до джерельної бази кандидатської дисертації В.О. Колотухіна, що лягла в основу його монографії [Колотухин, 1996].

В.О. Колотухін спробував відділити пам'ятки пізньої бронзи від саме кизил-кобинських, а останні розподілив по трьох етапах: IX – перша половина VII ст. до н. е.; середина VII – рубіж V/IV ст. до н. е.; кінець V – II ст. до н. е., однак матеріали Південно-Західного Криму в загальному обсязі ним розглянуті не були [Колотухин, 1996, с. 72]. Слідом за О.М. Лесковим він визначив ККК як належну історичним таврам [Колотухін, 1987, с. 25; 1996, с. 22]. В.О. Колотухін відніс виникнення Учбаського поселення до середини IX ст. до н. е., припустивши можливість його існування аж до VI – V ст. до н. е., але не відкидав можливості виділення ранішого комплексу [Колотухин, 1996, с. 56]. Матеріал цієї пам'ятки у монографії не розглянуто, автор приймає точку зору інших дослідників, у тому числі О.М. Лескова і Х.І. Кріс та доходить висновку про можливість існування поселення у VI – V ст. до н. е. [Кріс, 1981]. Старожитності з пам'яток Західного Криму до роботи не увійшли, ймовірно, з об'єктивних причин. Проте, виокремлення ранніх матеріалів, попри їх усіх віднесення до доби пізньої бронзи, стало кроком вперед у дослідженні старожитностей доби раннього заліза Гірського Криму.

У 1970-х – 1990-х рр. новобудівними археологічними дослідженнями відкрито значну кількість пам'яток в Інкерманській долині і на Гераклеїському п-ові. О.Я. Савеля у 1972 р. провів розвідки на плато Сапун-гори, відкривши низку різночасових поселень ККК – Октябрьське, Енергетик, Кавказ, Чорна річка, на яких протягом 1979, 1981, 1987 та 1989 рр. були проведені розкопки [Савеля, 1979, с. 398; 1987, с. 5–8; 1989, л. 13]. З 1980 до 1986 рр. у зв'язку з будівництвом водогону проводилися розкопки поселення Чорна річка [Савеля,

1986]. У 1990 р. було частково розкопано поселення Мартинівська балка [Савеля, 1990, л. 22–27]. Протягом 1992 і 1993 рр. проводилися дослідження поселення Сарандинакіно [Савеля, 1992, с. 235–236; 1993, с. 37–46]. У 1973 р. О.Я. Савеля дослідив відкрите Н.М. Печенкіним кизил-кобинське поселення під полою Шверінського кургану [Печенкин, 1914, Савеля, 1996, с. 13–17, №5/А-15]. Крім того ним було відкрито і частково досліджено ще 20 поселень і 6 могильників на Гераклеїському п-ові, Північній стороні, в Інкерманській, Балаклавській, Каракобинській і Байдарській долинах і у гірських масивах Мікензіві гори, Хан-Йол, Федюхіні висоти, Гасфорта, Сем'якіні висоти, Псілерахі, Каранські висоти, Хлама, Орбона Даучжи, Мегало-яло. Частина матеріалу була введена до наукового обігу, але загалом він був представлений коротко у інформаційних виданнях [Савеля, 1970; 1996, с. 13–17; 1997, с. 88–95].

Г.М. Ніколаєнко у 1997 р. під час розкопок античної садиби відкрила два поселення ККК – у балці Бермана і у Мраморній балці [Николаенко, 1999, с. 21]. У 1986 р. розкопки поселення пізнього етапу ККК Карань-2, відкритого і частково дослідженого С.Ф. Стржелецьким у 1953 р., провів С.Н. Сенаторов [Сенаторов, 1998, с. 8–16]. У 2005 р. кизил-кобинське поселення VI ст. до н.е. Трактирний Міст було відкрито і частково досліджено А.В. Філіппенком у Каракобинській долині [Филиппенко, Кравченко, Ушаков, 2006, с. 317–322].

С.Н. Сенаторов, що проаналізував частину матеріалів з розкопок на території давньої хори та з Північно-Східного району Херсонеса, залучивши матеріал із інших пам'яток Криму, здійснив дисертаційне дослідження ліпної кераміки кизил-кобинської культури [Сенаторов, 2002]. Керамічний комплекс ККК він поділяє на чотири етапи: XII – IX ст. до н. е.; VIII – перша половина VI ст. до н. е.; друга половина VI – перша половина IV ст. до н. е.; друга половина IV – перша третина III ст. до н. е. і констатує відмінність типів зі Східного Криму від матеріалів Кримських гір і передгір'їв [Сенаторов, 2002, с. 14–15]. Дослідник також проаналізував керамічний матеріал ККК пізнього етапу з орнаментациєю дрібнозубим гребінцем із пам'яток Південно-Західного Криму [Сенаторов, 1998, с. 12, 13]. С.Н. Сенаторов дійшов ґрунтового висновку, приєднавши виділений В.О. Колотухіним масив матеріальних залишків пізньобронзової доби до основного раннього масиву ККК. Таким чином він узгодив періодизацію перехідного часу Надчорномор'я, намічену В.В. Отрошенком, пов'язавши кизил-кобинські старожитності із, принаймні, сабатинівсько-білозерськими матеріалами, а не пізньозрубними, як це визначено у В.О. Колотухіна [Колотухин, 1996, с. 78]. Також він виокремив із кизил-кобинського масиву кераміки типи Східного Криму [Сенаторов, 2002, с. 14]. Проте, при визначенні хронології і культурної належності кераміки першого етапу ККК автор змішує сабатинівські і білозерські старожитності і при цьому чомусь датує “синхронний” ним перший етап кизил-коби XII – IX ст. до н. е., визначаючи усе приналежністю до “пружкового горизонту” культур пружкової кераміки Євразії.

Прив'язка усього раннього етапу ККК до дати тридірчатого псалію з Уч-Башу у роботі С.Н. Сенаторова невірне, оскільки псалій було знайдено не у закритому комплексі, як зазначено у дисертації, а над ним [Сенаторов, 2002]. Це не унеможливорює його використання для датування, але вказує на асинхронність псалія комплексам, приведеним у дисертації в якості раннього етапу культури. Виділення третього та четвертого етапів ККК відбулося внаслідок неврахування матеріалів поселень ККК Гераклеїського півострова і Інкерманської долини, де кераміка із обома видами гребінцевого орнаменту – раннім і пізнім, на основі хронології яких виділяються періоди, зустрічається разом у закритих комплексах, що підтверджується і новими матеріалами [Філіппенко, Кравченко, Ушаков, 2006]. Окремо охарактеризовані типи Східного Криму (айвазовський тип) цілком вірно співвіднесені з іноетнічними впливами і виокремлені з масиву кизил-кобинських пам'яток. При цьому констатується окремий східнокримський варіант ККК, який виділяється за цією ж керамікою айвазовського типу і робиться висновок про співіснування населення Східного Криму, що лишило пам'ятки із керамікою типу Айвазовського поселення із населенням, пов'язаним із пам'ятками східного варіанту ККК. Сам собою виникає висновок, що Східний Крим, ймовірно, не весь, а його частина, не входить до ареалу ККК, або ж може бути до нього включений, якщо йдеться не про відмінний від кизил-кобинського матеріальний комплекс, а про кілька відмінних типів посудин із специфічною орнаментациєю із перевалюванням кераміки ККК.

Викликає запитання використання автором терміну “жаботинський тип” при описі кераміки, оскільки ККК масово не містить специфічної жаботинської кераміки [порівн.: Daragan, 2004, S. 55–146] – ані тюльпаноподібних горщиків із проколами під вінцем у умовно-кухонному посуді, ані специфічної складної орнаментациї із застосуванням штампу умовно-столового посуду. Крім того, культурно та хронологічно посуд, названий жаботинським, до насправді жаботинського типу ніяк не відноситься. Отже, і виділення жаботинського етапу у хронології кизил-коби не є аргументованим. Оскільки початком цього етапу автор починає другий етап ККК, його виділення також втрачає аргументацію. Необгрунтовано виглядає приведення аналогій гребінцевого орнаменту із посудин келермесських курганів із орнаментациєю кизил-кобинського посуду VI – IV ст. до н. е. – типологічної схожості між цими видами орнаменту нема.

Таким чином історія вивчення кизил-кобинських старожитностей, у тому числі і Західного Криму, складається з трьох етапів: мегалітичних могильників, великих поселень, та етапу аналізу і систематизації, що триває досі.

В результаті багаторічної роботи вчених-археологів, істориків, антропологів, мовознавців, краєзнавців, а також пошуковців-ентузіастів було накреслено основні напрямки дослідження матеріальної культури Західного Криму часу раннього заліза, визначено основні ознаки її культурного типу і

намічено лінії історичного розвитку регіону в I тис. до н. е. Зараз в науці існують дві базових концепції походження населення Західного Криму, що лишило ККК. Перша базується на теорії автохтонізму та культурної замкненості. Друга дотримується основних постулатів міграціонізму, що унеможливило поширення етноніму „таври” на весь масив пам’яток ККК.

Дискусія про характер зв’язків навколишніх варварів з античним Херсонесом також не вичерпалася. Обидві позиції – мирний і ворожий характер контактів – мають своїх прибічників і опонентів.

Відповіді на поставлені питання певною мірою були отримані в результаті дисертаційного дослідження автора статті [Кравченко, 2008]. Проте всі наведені проблемні питання і концептуальні підходи отримали новий імпульс із поновленням археологічних розкопок на поселенні Уч-Баш у 2006 р., здійснюваних автором статті. Отримані матеріали дозволяють подивитися на населення, що лишило ККК за Молодшого дотаврського періоду, як таке, що знало металургію заліза. Важливий матеріал по ККК також було отримано у ході досліджень римського укріплення Альма-Кермен, побудованого на місці кизил-кобинського поселення (розкопки Ю.П. Зайцева) [Кравченко, 2007, 2007a]. Тому поновлення стаціонарних розкопок на пам’ятках ККК, використання сучасних методик дослідження, залучення фахівців з інших галузей знання, і, відповідно, отримання якісно нової наукової інформації, як вже зараз можна передбачити, може відкрити новий етап у вивченні старожитностей ККК.

ЛИТЕРАТУРА

- Айбабин А.И., Герцен А.Г., Храпунов И.Н.* Основные проблемы этнической истории Крыма // МАИЭТ. Вып. 3. — Симферополь: Таврия, 1993. — С. 211—222.
- Белов Г.Д.* Отчет о раскопках в Херсонесе за 1935—36 гг. — Севастополь: ГХИАМ, 1938. — С. 163—195.
- Белов Г.Д.* Херсонес Таврический. — Л.: Изд-во АН СССР, 1948. — 147 с.
- Белов Г.Д.* Некрополь классической и эллинистической эпохи // СА. Т. 13. — 1950. — С. 272—284.
- Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф.* Кварталы XV и XIV (раскопки 1937 г.) // МИА СССР. Вып. 34. — М.—Л.: Наука, 1953. — С. 32—105.
- Белов Г.Д., Стржелецкий С.Ф., Яковсон А.Л.* Квартал XVII (Раскопки 1941, 1947 и 1948 гг.) // МИА СССР. Вып. 34. — М. — Л.: Наука, 1953. — С. 160—236.
- Белов Г.Д., Яковсон А.Л.* Квартал XVII (Раскопки 1940 г.) // МИА СССР. Вып. 34. — М.— Л.: Наука, 1953. — С. 109—159.
- Бларамберг П.О.* О предполагаемом местоположении Дианнина храма в Тавриде // Одесский альманах. — Одесса, 1831. — С. 12—15.
- Бобин В.В.* Черты сходства культур древнего населения Крыма и Северного Кавказа времени перехода от бронзы к железу // ИАДК. — К.: Наукова думка, 1957. — С. 58—63.
- Богданов А.П.* О черепах крымских могил и донских курганов // Антропологическая выставка. Т. IV. Ч. 1. — С.-Петербург, 1886. — С. 98—112.
- Бонч-Осмоловский Г.А.* Доисторические культуры Крыма // Крым. — М.: Госиздат, 1926. — №2. — С. 74—94.
- Брун Ф.О.* О киммерянах Геродота и о переселениях кимрского племени // ЗООИД. Т. VII. — 1868. — С. 235—256.

- Грив В.І., Супруненко О.Б.* Археолог Олександр Тахтаї.— Полтава: Полтавський краєзнавчий музей, 1991.— 86 с. Бібліогр.: С. 64—78.
- Дашевская О.Д.* Раскопки Симферопольского поселения кизил-кобинской культуры // КСИИМК. Вып. 39.— Л.: АН СССР, 1951.— С. 52—54.
- Дашевская О.Д.* Лепная керамика Неаполя и других скифских городов Крыма // МИА СССР. №64.— М.: Наука, 1958.— С. 248—271.
- Дашевская О.Д.* Симферопольское раннетаврское поселение // СА.— 1958а.— № 3.— С. 201—206.
- Дашевская О.Д.* О таврской керамике с гребенчатым орнаментом // СА.— 1963.— №4.— С. 205—210.
- Дебец Г.Ф.* Антропологический состав населения средневековых городов Крыма // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. XII.— М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1949.— С. 49—51.
- Дьяков В.Н.* Древняя Таврика до римской оккупации // ВДИ.— 1939.— № 3.— С. 72—86.
- Жебелев С.А.* Народы Северного Причерноморья в античную эпоху // ВДИ.— 1938.— №1.— С. 126—148.
- Жиров Е.В.* Костяки из каменных ящиков Крыма // Сборник Музея антропологии и этнографии. Т. X.— М.—Л.: Изд-во АН СССР, 1949.— С. 79—87.
- Золотарёв М.И.* Предисловие к выпуску IX “Херсонесского сборника” // Хсб. Вып. IX.— Севастополь: НЗХТ, 1998.— С. 4—6.
- Зубарь В.М.* По поводу попытки возрождения одной устаревшей исторической концепции: Херсонес и тавры // ВДИ.— 2007.— № 3.— С. 87—100.
- Иессен А.А.* Прикубанский очаг металлургии и металлообработки в конце медно-бронзового века // МИА СССР. Вып. 23.— М.—Л.: Наука, 1951.— С. 127—169.
- Каталог первобытного человека. Музей Шпака // НА НЗХТ, д. 222.— б/н.— 89 л.
- Кацур Н.П.* Археологічна карта Інкерманської долини // АП УРСР. Т. 13.— К.: Наукова думка, 1963.— С. 3—12.
- Кеттен П.* О древностях Южного берега Крыма и гор Таврических.— СПб., 1837.— 409 с.
- Колотухин В.А.* Раскопки могильника у плато Капак-Таш // АО за 1980 г.— М.: Наука, 1981.— С. 220
- Колотухин В.А.* Население предгорного и горного Крыма в VII—V вв. до н.э. // Материалы к этнической истории Крыма VII в. до н.э.— VII в. н.э.— К.: Наукова думка, 1987.— С. 6—27.
- Колотухин В.А.* Горный Крым в эпоху поздней бронзы — начале железного века.— К.: Южногородские ведомости, 1996.— 157с. Бібліогр.: с. 90—97.
- Колотухин В. А., Пуздровский О. С.* Кизил-кобинське поселення Карагач у Криму // Археологія.— 1993.— № 4.— С. 130 — 133.
- Колтухов С.Г., Юрочкин В.Ю.* От Скифии к Готии.— Симферополь: Сонат, 2004.— 248 с. Бібліогр.: С. 203—236.
- Кравченко Э.А.* К вопросу об изменениях в материальной культуре населения Горного Крыма в предскифское время // Revista archeologica. SN. Vol. III. № 1—2.— Chisinau: ASM, 2007.— P. 282—294.
- Кравченко Э.А.* Керамика поселения кизил-кобинской культуры Альма-Кермен // Ранній залізний вік Європи: до 100-річчя від дня народження Олексія Івановича Тереножкіна. М-ли Міжнародної наукової конференції (м. Чигирин, 16—19 травня 2007 р.).— Київ — Чигирин: Формат, 2007а.— С. 92—95.
- Кравченко Е.А.* Кизил-кобинська культура у Західному Криму. Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 2008.— 17 с.
- Крис Х.И.* Раскопки раннетаврского поселения в Инкермане // КСИИМК. Вып. 58.— Л.: Изд-во АН СССР, 1955.— С. 35—44.
- Крис Х.И.* Раннетаврское поселение в Инкермане // ИАДК.— К.: Наукова думка, 1957.— С. 47—53.
- Крис Х.И.* Поселение кизил-кобинской культуры в балке Ашлама-Дере // ИАДК.— К.: Наукова думка, 1957а.— С. 40—46.
- Крис Х.И.* К вопросу о переодизации кизил-кобинской культуры // СА.— 1961.— №4.— С. 66—77.
- Крис Х.И.* Классификация таврских каменных ящиков // КСИА СССР. Вып. 112.— М.: Наука, 1967.— С. 23—30.

- Савеля О. Я.* Раскопки поселения в урочище Таш-Куле на Сапун-горе // Отчет севастопольской археологической экспедиции о полевых исследованиях в Балаклавском районе г. Севастополя в 1987 г. // НА НЗХТ, д. 2766.— 1987.— 15 л.
- Савеля О. Я.* Поселение кизил-кобинской культуры в устье Мартыновской балки в Инкермане (по материалам охранных археологических исследований на территории жилого массива ПО «Севморзавод им. С.Орджоникидзе» по ул. Погорелова в 1990 г.) // НА НЗХТ.— Д. 2976/1.— 1990.— 36 с.
- Савеля О. Я.* Эпизодические охранные исследования в г. Севастополе в 1992 г. // Отчет севастопольской археологической экспедиции о полевых исследованиях в 1992 г. // НА НЗХТ, д. 3123.— 1992.— 21 л.
- Савеля О. Я.* Охранные исследования поселения кизил-кобинской культуры на 5 км Балаклавского шоссе в 1993 г. Археологическая разведка на Мизкензиевых горах // Отчет Севастопольской археологической экспедиции о полевых исследованиях в г. Севастополе в 1993 г. // НА НЗХТ, д. 3187.— 1993.— 5 л.
- Савеля О. Я.* Археологические материалы к истории Гераклейского полуострова доколониального периода // Хсб. Вып. 7. — Севастополь: НЗХТ, 1996. — С. 13—18.
- Савеля О. Я.* Некоторые результаты работ Севастопольской археологической экспедиции в округе Херсонеса в 1990—1995 гг. // Хсб. Вып. 8. — Севастополь: НЗХТ, 1997. — С. 88—95.
- Савеля О. Я., Кравченко Е. А.* Отчет Севастопольской археологической экспедиции об охранно-спасательных исследованиях Инкерманского отряда на поселении Уч-Баш (2006) // НА ИА НАНУ, д. 2006/2.— 2006.— 82 л., 58 рис.
- Савеля О. Я., Кравченко Е. А.* Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2007) // НА ИА НАНУ, д. 2007/13.— 130 с.
- Савеля О. Я., Кравченко Е. А.* Отчет о раскопках поселения Уч-Баш (2007) // НА ИА НАНУ, д. 2008/13.— 260 с.
- Семёнов-Зусер С. К.* К вопросу о мегалитических памятниках // Природа. № 5.— М.: Госиздат, 1931. — С. 29—41.
- Сенаторов С. Н.* Поселение позднего этапа кизил-кобинской культуры Карань-2 // Хсб. Вып. IX.—Севастополь: НЗХТ, 1998.—С. 8—16.
- Сенаторов С. Н.* Лепная керамика кизил-кобинской культуры: типология и хронология.: Автореф. дисс. ... канд. истор. наук: 07.00.06 / Институт истории материальной культуры РАН.— СПб., 2002.—22 с.
- Скржинская М. В.* Древнегреческий фольклор и литература о Северном Причерноморье.— М.: Наука, 1991.—198 с.
- Соколова К. Ф.* Тавры Крымского полуострова (по антропологическим данным) // Вопросы антропологии.— 1960.— Вып. III.—С. 66—76.
- Соколова К. Ф.* Антропологічні матеріали могильників Інкерманської долини // АП УРСР. Т. XIII.—К.: Наукова думка, 1963.—С. 124—159.
- Соловьёв Л. Н.* Дневники разведок 1922—1927 гг. // НА НЗХТ, д. 633/1384—1386.— 1922.— 69 л.
- Соловьёв Л. Н.* Находки с городища в Чёртовой балке // Фонды НЗХТ, д. 868А, колл. оп. 36686А, инв. №№ 131—148.— б/г а.— 8 л.
- Соломоныч Е. I.* Таври і Тавріка (про походження етноніма і топоніма) // Археологія. Т. 20.— К.: Наукова думка, 1976.—С. 46—50.
- Стржелецкий С. Ф.* Раскопки таврского некрополя Херсонеса в 1945 г. // СХМ. Вып. 4.— Симферополь, 1948.—С. 69—97.
- Стржелецкий С. Ф.* Очерки истории Гераклейского полуострова и его округа в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э.— V в. до н. э.).— Севастополь, 1951 с дополнениями 1953—1954 гг.: Рукопись дисс. ... канд. истор. наук // НА НЗХТ, д. № 1343.— 1951.— 415 с.
- Стржелецкий С. Ф.* Очерки истории Гераклейского полуострова и его округа в эпоху бронзы и раннего железа (середина II тыс. до н. э.— V в. до н. э.): Автореф. дисс. ... канд. истор. наук.— М., 1951а.— 38 с.

- Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш X—VIII вв. до н.э.— Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ, д. 680/1—III.— 1952.— 120 л.
- Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках раннетаврского поселения Уч-Баш.— Севастополь, 1953 г. // НА НЗХТ, д. 690/1.— 1953.— 138 л.
- Стржелецкий С. Ф.* Основные этапы экономического развития и периодизация истории Херсонеса Таврического в античную эпоху // ПИСПАЭ.— М.: Изд-во АН СССР, 1959.— С. 63—85.
- Стржелецкий С. Ф.* Отчет о раскопках у Карантина // НА НЗХТ, д. 1299.— 6/г а.— 48 л.
- Стржелецкий С. Ф., Вейрман Е. В.* Отчет о работе Инкерманской археологической экспедиции (Сахарная Головка).—Севастополь, 1952 г. // НА НЗХТ, д. 681.— 1952.— 38 л., 24 рис.
- Тахтай А. К.* Археологические открытия в Херсонесе в 1942—1944 гг. // КСИИМК. Вып. XIV.—Л.: Изд-во АН СССР, 1947.—С. 122—124.
- Тахтай А. К.* Остатки ранне-таврского поселения близ Балаклавы // Архив УСБУ по АРК.— Од. зб. 9920.— 6/г.—Т. 2.— 21 с.
- Тереножкин А. И.* Предскифский период на Днепровском Правобережье.—К.: Наукова думка, 1961.—248 с.
- Тереножкин А. И.* Киммерийцы.—К.: Наукова думка, 1976.—223 с.
- Толстой И. И.* Остров Белый и Таврика на Эвксинском Поиште.— Пг., 1918.— 164 с.
- Толстой И. И.* Аэды. Античные творцы и носители древнего эпоса.—М.: Искусство, 1958.—63 с.
- Тункина И. В.* Русская наука о классических древностях юга России (XVIII—середина XIX вв.).— СПб.: Наука, 2002.— 676 с.
- Тюменев А. И.* Херсонесские этюды. 1: К вопросу о времени и обстоятельствах возникновения Херсонеса // ВДИ.— 1938.— № 2 (3).— С. 245—264.
- Тюменев А. И.* Херсонесские этюды // ВДИ.— 1949.— № 4.—С. 75—86.
- Уваров А. С.* Каталог собрания древностей.—М., 1887.—802 с.
- Филитенко А. А., Кравченко Э. А., Ушаков С. В.* Античное поселение с греко-варварской керамикой «Трактирный Мост» // Причерноморье, Крым, Русь в истории и культуре. Т. II.— Киев—Судак: Академперіодика, 2006.— С. 317—322.
- Фирсов Л. В.* Этюды радиоуглеродной хронологии Херсонеса Таврического.— Новосибирск: Наука, 1976.— 102 с.
- Формозов А. А.* Русские археологи в период тоталитаризма. Историкографические очерки.— М.: Знак, 2006.— 342 с.
- Шпет Г. Г.* Герменевтика и ее проблемы // Контекст за 1989 г.—М.: Наука, 1990.— С. 101—132.
- Шульц П. Н.* Тавро-скифская экспедиция // КСИИМК. Вып. 27.— М.: АН СССР, 1949.— С. 28—31.
- Шульц П. Н.* Таврское укрепление на г. Кошка в Крыму // КСИИМК АН УССР. Вып. 7.— К.: Наукова думка, 1957.— С. 96—102.
- Шульц П. Н.* О некоторых вопросах истории тавров (территория, хронология, взаимоотношения с античными городами и скифами) // ПИСПАЭ.— М.: Изд-во АН СССР, 1959.—С. 235—272.
- Щеглов А. Н.* О населении Северо-Западного Крыма в античную эпоху // ВДИ.— 1996.— № 4.— С. 146—157.
- Щепелев В.* Пещерный храм в Инкермане // Тр. Этнографо-археологического музея МГУ. Вып. 1.— М., 1927.— С. 42—46.
- Щепицкий А. О.* Новые памятники кизил-кобинской культуры в Крыму // КСИИМК. Вып. 67.— М.: АН СССР, 1957.—С. 40—45.
- Щепицкий А. О.* Пещерные святилища времени раннего железа в горном Крыму // Труды комплексной карстовой экспедиции АН УССР.— К.: Наукова думка, 1963.— С. 93—102.
- Щепицкий А. О.* Населения Південного берега Криму в епоху раннього заліза // Археологія, Т. 21.— К.: Наукова думка, 1977.—С. 26—39.
- Daragan M. N.* Periodisierung und Chronologie der Siedlung Zabotin // Eurasia Antiqua. Bd. 10.— Berlin: Mainz am Rhein, 2004.— S. 55—146.

D. de Montpereux Fr. Voyage autour du Caucase, chez les Tcherkesses at les Abkhases, en Colchide, en Georgia, en Armenie at en Crimée.—Paris, 1839.—Т. II.—502 с.

Latyshev B. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae at Latinae.— Petropolis, 1893.— 711 p.

Minns E. Scythians and Greeks.—Cambridge University Press, 1913.—289 p.

Е.А. Кравченко.

ДО ІСТОРІЇ ВИВЧЕННЯ ТУБІЛЬНОГО НАСЕЛЕННЯ КРИМУ ДОБИ РАНЬОГО ЗАЛІЗА

Резюме

У статті подано аналіз історії дослідження населення Криму, археологічним еквівалентом якого є кизил-кобинська культура, а за писемними джерелами відомого як „таври”. Висвітлено усі напрямки історичної інтерпретації джерел окрім його історії у контексті давньогрецької економіки, політики і культури, що вимагає окремого дослідження.

Э.А. Кравченко.

К ИСТОРИИ ИЗУЧЕНИЯ ТУЗЕМНОГО НАСЕЛЕНИЯ КРЫМА ЭПОХИ РАННЕГО ЖЕЛЕЗА

Резюме

Статья анализирует историю исследования населения Крыма, археологическим эквивалентом которого является кизил-кобинская культура, а по письменным источникам известно как «тавры». Внимание уделено всем направлениям исторической интерпретации источников кроме его истории в контексте древнегреческой экономики, политики и культуры, для которого требуется отдельное исследование.

E. A. Kravchenko.

AS TO THE HISTORY OF STUDYING OF CRIMEAN ABORIGINE POPULATION OF EARLY IRON AGE

Summary

The article deals with history of studying of Crimean population, which is known as Kizil-Koba culture in archaeological schooling, and as *tauri* in ancient Greek writing sources. It is outlined of all parts of historical interpretation of sources with exception of context of ancient Greek history which needs separate research.